

RUSIJOS IR LIETUVOS SANTYKIAI XX AMŽIAUS ŠIUOLAIKINĖJE LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOJE

Nerijus Šepetys

Docentas, humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel.: 268 72 88, +370 614 162 92
El. paštas: nerijus.sepetys@if.vu.lt

Įvadas

Lietuvos kelyje į Nepriklausomybės atkūrimą svarbų – tegu ir išorinį, bet neginčytinai teigiamą – vaidmenį vaidino Rusija, iškilusi kaip savarankiškas politinis subjektas. Žinia, pačioje Rusijoje „nacionalinis atgimimas“ buvo kur kas silpnėsnis, prasidėjo sunkiau ir vėliau nei Baltijos šalyse, o ir jose įsisiūbavusių procesų buvo gero kai pastūmėtas. Žiūrint šiandienos žvilgsniu, netgi sunku išvesti aiškią takoskyrą tarp demokratinės Rusijos „atsikūrimo“ ir SSRS žlugimo procesų, nes ir čia, ir čia pirmaisiais smuikais griežė „partijos ir vyriausybės“ aukštieji funkcionieriai. Tačiau Lietuvos požiūriu, ypač po Sausio 13-osios, aiškiai atskirai nuo Sovietų Sąjungos (Gorbačiovo ir jį supančių jėgų struktūrų, „centro“) jau egzistavo ir nebe tiek sovietinė, kiek demokratinė Rusija, reprezentuojama Boriso Jelcino. Šitokį (vis dar „Tarybų Federacinės Socialistinės“) Rusijos atskirumą teisiškai užfiksavo 1991 m. liepos 29 d. Lietuvos Respublikos ir RTFSR Tarpvalstybinių santykių pagrindų sutartis, buvusi labai svarbi ne tik tarptautinio pripažinimo *de jure* stokojusiai Lietuvai, bet ir apskritai aiškaus tarptautinio statuso neturinčiai Rusijai. Tiesa, jau po

mėnesio kilęs „pučas“ šią situaciją radikalčiai pakeitė, ir nuo 1991-ųjų rudens nebe tik Lietuvai, likusiam pasauliui, bet ir buvusios Sovietijos gyventojams žodis „Maskva“ ėmė žymėti nebe pasaulinio komunizmo citadelę ar „daugianacionalinę Tarybų Sąjungą“, o naująją Rusiją. SSRS kone per keletą savaičių tapo *praeitimi*, kaip viena iš pasibaigusių sudėtingos Rusijos pergyventos istorijos epochų. Tačiau naujosios Rusijos kūrėjai bent viena koja liko stovėti toje sovietinėje praeityje, tad Rusijos santykis su politine dabartimi ir oficialioje valstybės doktrinoje, ir absoliučios daugumos rusų savimonėje, ir santykiuose su likusiu pasauliu (pirmiausia „posovietinės erdvės“ šalimis, o ypač „buvusiomis sovietinėmis respublikomis“) tapo dviprasmiš, ar tiksliau – dialektinis. Tai reiškia, kad noriai ir lengvai tapusi SSRS teisių (ir netgi dalies įsipareigojimų) perėmėja, Rusija taip pat lengvai atsakė priimti atsakomybę už nusikalstamus ir neteisėtus SSRS išorės veiksmus¹, ką ir kalbėti apie daugiamilijonines aukas, naikinimus, griovimus

¹ Fredén L. Shadows of the Past in Russia and the Baltic Countries // *Russia in Global Affairs*, 2005, July–September, <http://eng.globalaffairs.ru>

ir suardymus komunistų valdomos šalies viduje. Sovietinė epocha suvokiama kaip neabejotinai sava, iš Rusijos istorijos išaugusi, o ne iš išorės kažkieno primesta, tačiau tais laikais padaryti nusikaltimai – tai jau nebe Rusijos, o komunistų, stalinizmo ar pan. darbas.

Lietuva savo santykiuose su Rusija tą dialektiką *politiškai* bene aiškiausiai jaučia sovietinės okupacijos žalos atlyginimo byloje, tačiau šiame straipsnyje susitelkiama į kitą, *istorinę* problemos pusę. Tarę, kad politika yra politikų ir politologų, o istorija – ką nors bepamenančių žmonių ir istorikų reikalas, pamėginsime pasi-aiškinti, kaip Lietuvos ir Rusijos santykius toje praėjusioje epochoje suvokia, vaizduoja ir aiškina šiuolaikinės Lietuvos istorikai.

Kodėl toji epocha vadinama „XX a.“? Šiuolaikinėje vakarietiškoje (ir savo vakarietiško politiniu korektiškumu nedangstančioje) istoriografijoje dvidešimtas amžius suvokiamas kaip trumpas, pavyzdžiui, prasidėjęs sulig Pirmojo pasaulinio karo pradžia ir pasibaigęs „pasaulinės komunizmo sistemos“ žlugimu. Maždaug šitaip praeito šimtmečio chronologines ribas dažniausiai brėžia ir Lietuvos istorikai, tyrinėjantys ar rašantys moderniosios Lietuvos valstybės istoriją. Tačiau palyginti su ilgu ir monolitišku XIX a., kuriame tiksliausia kalbėti apie Rusijos ir *lietuvių* santykius, XX a. buvo itin įvairialypis, turiningas ir sudėtingas. Viena vertus, vietoj Rusijos imperijos regime netgi nevisiškai valstybę, o bolševikų sukurtą naujo tipo politinį darinį, didžiąją šio laikotarpio dalį apsieinantį be „Rusijos“ pavadinimo. Kita vertus, Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje susikūrusi Lietuvos Respublika Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ištisai pušei šimtmečio „išstumiamo“ iš pasaulio istorijos arenos. Tiesą sakant, apie „Rusijos“ ir „Lietuvos“ *santykius* po 1940 m. apskritai sudėtinga kalbėti netgi iš retrospektyvos. Tačiau šiame teks-

te vis dėlto pamėginsiu aptarti šiuolaikinės mūsų istoriografijos situaciją būtent tokiu kampu. Todėl skirsiu dėmesio anaip tol ne visiems istoriniams darbams, kurie susiję su „rusų ir lietuvių santykiais“ ar užpildo kokias nors „baltąsias dėmes“ dvišalių santykių istorijoje. Pirmiausia kalbėsiu apie tokius tyrimus, kurie greta savarankiškų tikslų ir siekių taip pat suvokia Rusijos ir Lietuvos dvišalių santykių problemą (toliau ją sutrumpintai vadinsiu „mūsų tema“). Taigi aptarsiu konceptualias studijas, kurios įstengia arba stengiasi geriau suvokti Sovietų Sąjungos (arba sovietų režimo) ir Lietuvos (arba jos valstybingumui atstovaujančių asmenų ar struktūrų) politinius santykius.

Patogumo sumetimais šiuolaikinės lietuvių istoriografijos pavyzdžius apžvelgsiu chronologine tvarka, kaip sąlyginius rėmus pasitelkdamas (pusiau savavališkai išskirtus) šešis Rusijos ir Lietuvos santykių XX a. etapus: 1) 1915–1920: Lietuvos valstybingumo ir bolševizmo Rusijoje kūrimasis ir įsitvirtinimas; 2) 1920–1939: taiki SSRS ir Lietuvos koegzistencija; 3) 1939–1941: Antrasis pasaulinis karas ir Lietuvos valstybės sunaikinimas (skliaustuose reikia palikti Vokietijos okupacijos metus kaip ypatingą, temos ribas peržengiantį „tarpulaikį“); 4) nuo 1944: bendra sovietinė epocha, kai dvišalių politinių santykių nėra, nebent asimetriniai – sovietinės represijos *versus* lietuvių pasipriešinimas. (Buvusių Lietuvos piliečių prisitaikymas prie sovietų valdžios, susitaikymas su svetimųjų viešpatavimu ir nelaisve – tai ne mūsų tema. Tačiau jos elementų galima išvelgti Sovietijos politikoje prieš lietuvių išeivijos politines organizacijas, disidentų, pagrindininkų ar Katalikų Bažnyčios aktyvistų persekiojimuose); 5) 1988–1991: SSRS žlugimas ir Lietuvos valstybės atkūrimas; 6) šiandienų tarpvalstybinių santykių istoriniai aspektai.

Istorinių tyrimų būklė ir sąlygos

Užsimotą istoriografijos apžvalgą pradėsiu nuo istorinių, politinių ir mokslinių sąlygų, būdingų sovietinės epochos tyrinėjimams, refleksijai ar apžvalgoms.

Visų pirma, nuo kada galima pradėti kalbėti apie šiuolaikinius mūsų temos tyrimus Lietuvoje – nuo 1988, 1990, 1993 m.? Reikalas tas, kad iš sovietinio laikotarpio darbų apie Rusijos ir Lietuvos santykius naujausiais laikais ką nors prasmingo perimti tegalėjo prokomunistiniai istorikai. Žinoma, iš sovietmečio darbų, skirtų prieškariniam laikotarpiui, buvo galima perimti chronologiją, iš dalies faktografiją, tačiau ne sąvokas, interpretacijas, problemų kėlimą, ką ir kalbėti apie sprendimus. Daugeliu atvejų Lietuvos istorikams čia reikėjo tiesiog pakeisti optiką, kartu pasiekti, perimti ar įveikti (gana brandžios²) lietuvių išeivijos istoriografijos ar užsienio tyrinėtojų darbų problematiką ir lygį. Ar tai reiškia, kad šiuolaikiniai mūsų temos tyrimai Lietuvoje prasidėjo, kai absoliuti dauguma profesionalių istorikų atsikratė sovietinės istoriografijos šampų (tai galima fiksuoti jau nuo 1989 m. pradžios)? Mano supratimu, ne, tokių tyrinėjimų pradžia veikiau fiksuotina nuo tada, kai Lietuvos istorikai liovėsi aktyviai kovoti su sovietinės istoriografijos šampais, taigi tapo nuo tokios kovos vidujai laisvi. (Tarp kitko, kai kuriems istorikams tokia kova buvo reikalinga ne tik dėl išorinių priežasčių, bet ir dėl vidinės reikmės atprasti vartoti „mirusias“ sovietinės naujakalbės formas ir kitokį sovietinį istorijos „mokslą“ instrumentariją.) Mūsų temos rėmuose svarbiausi tokie šampai ir stereotipai buvo: 1) *1918 m. sovietinis valstybingumas* (iš tikrųjų

– karinis ir išorinis mėginimas (pakeliui į Varšuvą, Berlyną ir t. t.) bolševizuoti paskelbtą ir kuriamą Lietuvos Respubliką); 2) *1940 m. socialistinė revoliucija ir draugiška SSRS tautų pagalba Lietuvos liaudžiai* (iš tikrųjų – karinė okupacija ir neteisėta inkorporacija); 3) *kova su ginkluotu pogrindžiu arba buržuaziniais nacionalistais* pokario metais (iš tikrųjų – partizaninis karas arba partizaninis pasipriešinimas). Be abejo, stereotipų buvo ir daugiau, kai kurie jų istorinėje literatūroje gyvuoja ir iki šiol, pavyzdžiui, kalbant apie „aktyvistus“ Vokietijos okupacijos metais³. Minėti trys stereotipai buvo svarbiausi ne tik dėl įvykių, kuriuos jie „apibrėžė“, svarbos, bet ir todėl, kad juose akivaizdžiausiai kyšojo fikcijos, išsigalvojimo elementai. Kita vertus, trečiosios klišės turinyje tiesos, „baltų dėmių“ ir melo elementai buvo taip stipriai susipynę, kad jos chruščiovinių laikų variacija apie „brolžudišką karą“ klesti Lietuvos žmonių istorinėje sąmonėje iki šiol⁴.

Vienaip ar kitaip, savitisklė polemika su sovietiniu mūsų temos „bagazu“ išsismė tik 1991 m. pabaigoje, kai Lietuva ir Rusija tapo pripažintomis tarptautinės bendruomenės narėmis. Tada jau buvo galima šios tematikos klausimus tyrinėti nepriklausomai, viena vertus, nuo „gyvo“ oficialios sovietinės istorinės doktrinos spaudimo, kita vertus – nuo būtinybės pabrėžti tik Lietuvai politiškai nepavojingą „istorinės tiesos“ dalį⁵. Suprantama, tokio nepriklausomo po-

³ Plačiau žr. Šepetys N. Lietuvių santykiai su žydais? Naujausios holokausto istoriografijos analitika // Naujasis Židinys-Aidai, 2005, Nr. 6, p. 246–254.

⁴ Žr. Gailius B. Partizanai tada ir šiandien. Vilnius, 2006, p. 203 ir toliau.

⁵ Šie lietuvių istoriografijoje ir istorinėje sąmonėje vykę pokyčiai plačiai ir įdomiai interpretuojami: Christophe B. Staat versus Identität. Zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997. Sąskaitų su sovietine istoriografija Lietuvoje balansas neblogai suvestas knygoje: Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius, 1999. Ši knyga savo reikšme analogiška Jurijaus Afanasjevo redaguotam rinkiniui Советская историография, Москва, 1996.

² Ivinskis Z. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos dvidešimtmetis (1919–1939). Reikšmingesnieji etapai šaltinių šviesoje // Aidai. 1969, Nr. 6, p. 254–260; Nr. 7, p. 290–293; Nr. 8, p. 346–348.

žiūrio galimybėmis istoriografijoje ne visuomet pasinaudojama vienodai sėkmingai.

Pereinant prie *politinių sąlygų*, pažymėtina, kad istoriografijos laisvė Lietuvoje nepalyginti platesnė nei Rusijoje po 1996 m. Ir tai ne kiekybinė, o kokybinė charakteristika. Čia turiu galvoje ne tiek pačių tyrinėjimų laisvę, kiek galimybės laisvai, (t. y. be atitinkamų socialinių padarinių) reikšti mintis ir įžvalgas mūsų temos klausimais. Viešojoje erdvėje kai kurie šios srities klausimai yra politiškai aktualūs ir gana gyvi, ir dažnas save pakankamai gerbiantis politikas ar kultūrininkas, žurnalistas ar intelektualas, jausdamasis istorijos mylėtoju, čia turi ką esmingo pasakyti (pavyzdžiui, apie tam tikrų mūsų temos aspektų vaizdavimą mokykliniuose Lietuvos istorijos vadovėliuose⁶). Tokių „mėgėjų“ galimybės konceptualiai ir įtikinamai rašyti ar juo labiau kalbėti naujausios istorijos temomis ne menkesnės nei „specialistų“. Ir jei pastarieji apsiriboja tik siaurų monografių rašymu ar mokslinių straipsnių skelbimu „pripažintuose“, bet niekieno neskaitytuose žurnaluose⁷, viešojoje istorinėje erdvėje ima vyrauti sunkiai falsifikuojama atmintimi ar prieštaringomis vertybėmis pagrįsti istoriniai naratyvai; paskirais faktais niekieno nevaržomi sėkmingai manipuliuoja nacionalistiniai ir antisovietiniai, rusofiliškai ar baltofiliskai mąstantys istorijos mylėtojai (pavyzdžiui, *delfi* svetainės straipsnių, turinčių istorinį politinį atspalvį, komentaruose). Istori-

kas tokiais atvejais tarsi privalėtų įsitraukti į viešąjį diskursą ir atlikti jame jei ne verifikacijos eksperto, tai bent jau istorinių šiukšlių ir bacilų sanitaro vaidmenį. Tačiau jei toks istorikas pats taps aktyviu visuomeninių diskusijų „karštomis“ istorinėmis temomis dalyviu, kartu išlikdamas profesionaliu ekspertu, tai jam iškils reali grėsmė pavirsti įvairių istorijos politikos strategijų ar ideologinių prietarų įkaitu⁸. Tokią mūsų temos tyrėjo specialisto ar lietuvių ir rusų santykių eksperto dilemą savo kailiu vienaip ar kitaip patyrė beveik visi, besidomintieji XX a. Rusijos ir Lietuvos santykiais (neišskiriant nė šių eilučių autoriaus).

Grynai mokslinių naujausios istorijos tyrimų sąlygų *pakankamumas* tiesiogiai priklauso nuo galimybių laisvai naudotis atitinkamu pirminių šaltinių masyvu. Tačiau tokių galimybių stygius akivaizdus kalbant net apie pirmąjį Rusijos ir Lietuvos santykių XX a. etapą. Lietuvos Respublikos užsienio politikos dokumentų, saugomų Centriniam valstybės archyve, išlikimo laipsnis ir informatyvumas netenkina istorikų teisėtų lūkesčių, o pirminio demokratizacijos impulso (ir bendro „bardako“) sąlygotą Rusijos Užsienio politikos archyvo dalinį *atvirumą* jau daugiau nei prieš dešimtmetį pakeitė nedalinis uždarumas. Tiesą sakant, panašios tendencijos pastebimos ir Lietuvoje: 2004 m. kovo 30 d. LR Seimas priėmė naują Dokumentų ir archyvų įstatymo redakciją⁹, pagal kurią (ES teisės aktų dėl

⁶ Žr. nuo 2005 m. Nr. 5 iki 2006 m. Nr. 3 „Kultūros barų“ žurnalo puslapiuose vykusią diskusiją. Nepasitenkinimą, kaip dabar naudojamuose mokykliniuose istorijos vadovėliuose vaizduojami įvykiai Lietuvoje pokario metais, 2006 m. lapkričio 21 d. Kazlų Rūdoje vykusiam istorijos mokytojų seminare išdėstė LR prezidentas Valdas Adamkus (Prezidentui nepatinka istorijos vadovėliai // <http://www.info.lt/index.php?page=naujienos&view=naujiena&id=90003>).

⁷ Šiuo klausimu žr. *Subačius P.* Kaip ap(si)tverė akademija: Lietuvos mokslo politika ir praktika // *Naujasis Židinys-Aidai*. 2001, Nr. 11, p. 587–598.

⁸ Pavyzdys – 2006 m. liepą LR Seimui į Atmintinų dienų įstatymą įtraukus Klaipėdos krašto ir Mažosios Lietuvos gyventojų genocido dienas, Lietuvos istorijos instituto direktorius Alvydas Nikžentaitis pradėjo viešą diskusiją dėl tokios istorijos politikos krypties (Istorikas A. Nikžentaitis: Į atmintinų dienų sąrašą pakliuvo nedermos datos // <http://www.lrytas.lt/?id=11533108171152629735&view=4>), tačiau nei susilaukė rimtesnio istorikų, politikų ar teisininkų palaikymo, nei apskritai liko suprastas.

⁹ Skelbta: Valstybės žinios. 2004, Nr. 57-1982.

asmens duomenų apsaugos įgyvendinimo pretekstu) buvo apribotas priėjimas prie „buvusių SSRS valstybės saugumo komiteto (KGB) Lietuvos SSR padalinio, Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos ir kitų Lietuvos teritorijoje veikusių specialiųjų tarnybų dokumentų, kuriuose yra agentūrinės informacijos, sudarytų baudžiamųjų ir trėmimo bylų“ (20 str. 3 punktas). (Šitokį dalinį pirminių šaltinių neprieinamumą net ir istorikams įtvirtino 2005 m. balandžio 4 d. LR Vyriausybės patvirtintos tokių dokumentų ir bylų „naudojimo taisyklės“. Nepaisant istorikų ir visuomenės protestų, grupės Seimo narių kreipimosi į Konstitucinį Teismą¹⁰, praeitų metų gruodžio 19 d. Seimas priėmė (skubotai parengtas) įstatymo pataisą¹¹, menkai tepakeitusias ir absurdišką teisinę situaciją (Lietuvos valstybė ir toliau saugo svetimos valstybės, okupanto represinių struktūrų paslaptis nuo savo visuomenės), ir pačią naudojimosi dokumentais praktiką (paliktą archyvų sistemos funkcionierių savivalei.) Žinoma, situacija Lietuvoje šiuo požiūriu ir toliau lieka nepalyginti palankesnė nei Rusijoje, ypač jei kalbame apie profesionalius istorikus. O ir pati istorinių tyrimų proveržio tiesioginė priklausomybė nuo archyvų atvirumo nėra savaime teigiamas dalykas. Juk galima ieškoti naujų teorinių prieigų, plačiau panaudoti kitų rūšių šaltinius, nors tyrinėjant tarpvalstybinius santykius diplomatiniai ir slaptieji politiniai dokumentai buvo ir liks svarbiausi, nepaisant to, kad jų reikšmė antai SSRS užsienio politikos supratimui (ne pažinimui) dažnai perdedama.

Kita su mokslinėmis sąlygomis susijusi aplinkybė: per paskutinį dešimtmetį mūsų tematikos tyrimai peržengė siaurus institucinius skyrių ar katedrų rėmus. Stalininio laikotarpio problematika (1940–1941; 1944–1953) skirtingais

kampais nagrinėjama Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro ir Tarptautinės komisijos nacių ir komunistiniams nusikaltimams Lietuvoje įvertinti¹². Jų veikla ne dubliuoja, o veikiau papildo viena kitą: centro tyrimus atlieka Lietuvos istorikai, jo veikla labiau orientuota į atminties įkultūrinimą, pirminių šaltinių publikavimą, tyrimų populiarizaciją Lietuvoje ir užsienyje, patriotinį auklėjimą, o komisija – tarptautinė, jos mokslinė veikla labiau susijusi su formaliu (daugiau politiniu nei teisiniu) abiejų totalitarinių režimų nusikaltimų žmoniui įvertinimu, o tyrimų rezultatai publikuojami daugiausia elektroninėje erdvėje, platesnius skaitančiosios visuomenės sluoksnius pasiekdami gerokai pavėluotai ir ne visai funkcionali pavidalu¹³. Paskutinį dešimtmetį sėkmingai dirba bei savo studijas skelbia ir mokslinių institucijų rėmų nevaržomi tyrėjai, kita vertus, galima išskirti ir savitas (institucinius rėmus irgi peržengiančius) tyrimų kryptis, netgi mokyklas.

Istoriografijos pavidalai ir tendencijos

1. Lietuvos valstybingumo ir bolševizmo Rusijoje kūrimasis ir įsitvirtinimas. Ryškiausia iš tokių mokyklų (nors galbūt ir nebeegzistuojanti) susijusi su Česlovo Laurinavičiaus vardu, kurio studija apie 1920 m. Taikos sutartį¹⁴ buvo pirmasis proveržis ir iki šiol išlieka

¹² <http://www.genocid.lt>; <http://www.komisija.lt>

¹³ 2006 m. pabaigoje pasirodė ir keletas knygų, spausdinančių dar 2001–2003 m. Komisijos darbo medžiagą: Anušauskas A. Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941) // *Terror and Crimes against Humanity. The First Soviet Occupation (1940–1941)*. Vilnius, 2006; Jakubčionis A., Knezys S., Streikus A. Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941) / *Occupation and Annexation. The First Soviet Occupation (1940–1941)*, sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2006.

¹⁴ *Laurinavičius Č. 1920 m. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis*. Vilnius, 1992.

¹⁰ http://www.lrkt.lt/Prasymai/45_2006.htm

¹¹ Valstybės žinios. 2007, Nr. 4-154.

paradigminė 1-ojo etapo tyrimuose. Kodėl 1-ojo, o ne 2-ojo? Prisimintina, kad Lietuva tapo nepriklausoma valstybė remdamasi dviem – tautų apsisprendimo ir valstybingumo atkūrimo (tiesa, labiau LDK nei Abiejų Tautų Respublikos) – principais. Savaime suprantama, kad šie principai nebuvo lygiaverčiai nei teisinei, nei istorinei prasme, abiem valstybingumo formos įgijimo būdais reikėjo arba atsiskirti, arba išsilaivinti nuo Rusijos. Todėl šitą „priklausomybės nutraukimą“ (tikrai ar tariamai) užfiksavusi 1920 m. sutartis kai kurioms Lietuvos politinėms jėgoms ir didžiosios visuomenės dalies istorinei sąmonei ilgą laiką reiškė svarbų valstybingumo įtvirtinimo veiksmą. Ši idėja buvo ypač gyvybinga Sąjūdžio laikais, rengiant Nepriklausomybės atkūrimo scenarijų. Laurinavičius savo knygoje iš dalies kvestionuoja tokią šios sutarties reikšmę, nes Rusija iš tiesų nebuvo teigiamas Lietuvos valstybingumo atkūrimo / sukūrimo / įtvirtinimo veiksnys: „Net ir sugriuvus imperijai, jos kaip suvereno inercija tebeveikė: rusiškųjų politinių-karinių jėgų (tiek baltųjų, tiek raudonųjų) agresija prieš Baltijos valstybes komplikavo pastarųjų pastangas stabilizuoti savąjį vidaus padėtį bei įgyti tarptautinį pripažinimą.“¹⁵ Tokiu atveju Taikos sutartis su Rusija Lietuvai reiškė ne tik buvusių nelaisvės santykių nutraukimą, bet ir užmezgimą naujų santykių, kurie Lietuvos suverenumui nebuvo ypač palankūs. 1920 m. sutartis kaip mažas 1939 m. Savitarpio pagalbos sutarties preliudas?

Šitaip permąstydamas įprastas istorines tiesas Laurinavičius padeda pagrindus tokiam Lietuvos valstybės (at)kūrimo istorijos rašymui, kuris Rusijos netraktuoja kaip aktyvaus šios istorijos veikėjo. Tokia linija ryškiai ir įtikinamai pratęsiama Laurinavičiaus mokinio Raimundo Lopatos darbe „Lietuvos valstybingumo raida

1914–1918 m.“¹⁶ Nors Lopata ir gana daug kalba apie Berlyno ir Petrogrado santykius, įvairių Rusijos politinių jėgų užsienio politikos projektus, jis *pabrėžia*, kad Lietuva tapo nepriklausoma *tik* Vokietijos okupacijos ir Rusijos pralaimėjimo kare sąlygomis. Antra, Lietuvos valstybė šiame fone kūrėsi išvirtinant lietuvių politinių jėgų provokišką liniją prorusiškiosios sąskaita. Trečia, šis valstybės tvėrimo ir stiprinimo procesas vyko pačių lietuvių, Antantės valstybių ir netgi paradoksalia prasme Lenkijos aktyvaus subjektiškumo sąlygomis, o štai sovietų Rusija liko (labai svarbus, bet) kontrafaktorius. Todėl ir vaizduodamas šį procesą savo darbe Lopata paliko Rusijos, kaip pralaimėjusios žaidėjos, veiksnį antrajame plane.

Istoriografijoje įsigalėjus tokiai prieigai, populiariausias pirmojo mūsų temos laikotarpio siužetas liko lietuvių kovos su bolševikais, kurias – Lietuvai ne ypač palankiu būdu – užbaigė minėtoji 1920 m. liepos 12 d. sutartis. O ji (tiksliau, priedas prie sutarties 2 str.), kaip savo studijoje įtikinamai parodo Laurinavičius, numanė potencialią, latentinę Sovietų Rusijos sąjungą su Lietuva prieš Lenkiją¹⁷.

2. Rusija ir Lietuva tarp dviejų karų.

Šia ir panašiomis interpretacijomis Laurinavičius prisidėjo prie (savi)kritiškiosios tendencijos šiuolaikinėje mūsų istoriografijoje atsiradimo. Pagrindinis tokios krypties istorikų kritikos taikinytis pirmiausia buvo ir tebėra Baltijos šalių nevieningumas, dėl kurio joms per 20 nepriklausomybės metų taip ir nepavykė sukurti kolektyvinio saugumo sistemos. Kalčiausia čia, žinoma, buvusi Lietuva, visų pirma dėl savosios Vilniaus problemos. Tačiau jau pats šios problemos (kaip ir pamatinio Lenkijos–Lietuvos kon-

¹⁶ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996 // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9.

¹⁷ Plg. Laurinavičius Č. Op. cit., p. 43–52; 168.

¹⁵ Ibid., p. 167.

flikto) egzistavimas atidengė minėto Baltijos šalių nevieningumo pagrindą iš Lietuvos pusės: formali valstybių kūrimo, išsilaisvinimo iš „tautų kalėjimo“ pagal tautų apsisprendimo principą sinchronija silpniau (tegu ir teigiamai) jungė Lietuvą su jos šiaurinėmis kaimynėmis nei savitarpio priklausomybė (tegu ir negatyvia priešpriešos forma) su Lenkija: abiejų valstybių politinis elitas mąstė „globaliomis“ istorinėmis kategorijomis. Palaikyti ir gilinti šią principinę Lenkijos ir Lietuvos priešpriešą buvo vienas svarbiausių Sovietų Rusijos užsienio politikos siekinių regione, ir Lietuva tokios politikos traukai kartkartėmis vis pasiduodavo, pirmiausia dėl troškimo atgauti Vilnių.

Šią mintį savo straipsniuose plėtojo dar vienas Laurinavičiaus mokinys Algimantas Kasparavičius¹⁸. Tačiau pagrindinis jo darbas skirtas kitam svarbiausiam Rusijos ir Lietuvos santykių įvykiui – 1926 Nepuolimo sutarčiai¹⁹. Autorius čia pateikė dvejopą sutarties įvertinimą: „Pirma, *išeities pozicijoje* paktas Lietuvai buvo reikalingas ir davė tam tikrą politinę naudą: papildė Kauno politinį aktyvą kovojant dėl Vilniaus susigrąžinimo ir eliminuojant Lietuvos valstybingumo likvidavimo tendencijas. Antra, *laikui bėgant*, sutartis prisidėjo prie Rusijos politinio įsigalėjimo Lietuvoje ir visame Baltijos regione – ypač psichologine prasme.“²⁰

Šia proga verta padaryti dar vieną trumpą ekskursą: Rusijos ir Lietuvos santykiuose XX a. ga-

lima išskirti 7 svarbiausius teisinius įpavidalinius: 4 oficialias, tarpvalstybines sutartis ir 3 nevisaverčius susitarimus. Pirmuoju atveju tai 1920 m. Taikos, 1926 m. Nepuolimo, 1939 m. Savitarpio pagalbos (karinių bazių + Vilniaus) ir 1991 m. Tarpvalstybinių santykių pagrindų sutartys. Kitos trys – 1933 m. Konvencija dėl agresijos apibrėžimo (nevisavertė, nes dvišalė ir tuometinėmis sąlygomis separatinė); nesudarytoji 1940 m. ultimatumo / okupacijos „sutartis“; 1992 m. „begalvis“ protokolas dėl Rusijos dalinių išvedimo iš Lietuvos techninių ir organizacinių klausimų sureguliuojimo (pati sutartis dėl kariuomenės išvedimo taip ir nebuvo pasirašyta). Taigi visos šios dvišalių santykių formos susilaukė atskirų lietuvių istorikų tyrimų – vieni labiau susitelkę į konkretų teisinį faktą, kiti aprėpė platesnį kontekstą. Na, o pirmosios dvi formos išnagrinėtos nuodugniausiai – minėtose Laurinavičiaus ir Kasparavičiaus knygose, kurių mūsų istoriografijoje išliks kaip elegantiški klasikinio istorizmo pavyzdžiai. Kasparavičiaus knyga, kitaip nei Laurinavičiaus, nuo pradžios iki pabaigos laikosi simetriškesnio požiūrio (žvilgsnis iš Kauno, žvilgsnis iš Maskvos), mat autorius (kaip, beje, ir Lopata minėtame darbe) jau / dar turėjo galimybę pasinaudoti nepublikuotais Rusijos užsienio politikos archyvo dokumentais. Lietuvos istoriografijoje (jei neskaičiuosime sovietmečio) Kasparavičius buvo bene pirmasis, ėmęsis nagrinėti mūsų temą vien iš Rusijos veiksnio perspektyvos²¹. Sovietinės diplomatinės aktyvumas Baltijos šalyse ar Lietuvoje – tai jau nebe dvišalių santykių problema, „Didysis X“ tokiu atveju iš užsienio politikos persikelia į valstybės vidaus gyvenimo plotmę. Pavyzdiniu tokios problematikos tyrimu tapo

¹⁸ Kasparavičius A. Советская дипломатия и литовско-польский конфликт. 1925–1935 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сборник статей. Москва, 2004, с. 129–138; *Idem* Kauno ir Maskvos „džentelmeniškąs polonezas“ Varšuvai (1926–1936) // Lietuvos diplomacija XX amžiuje (tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimai). Vilnius, 1999, p. 92–118.

¹⁹ Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: SSRS ir Lietuvos Nepuolimo sutarties sudarymo analizė. Vilnius, 1996.

²⁰ *Ibid.*, p. 324.

²¹ *Idem*, Интересы и действия Советской дипломатии в странах Балтии в 1919–1938 г.г. // Daugavpils Pedagogiskās universitātes Zinātniskie Raksti. Daugavpils, 2001, p. 59–66.

Zenono Butkaus pranešimas „Išorės faktorius vidaus politikoje“, perskaitytas grandiozinėje konferencijoje, skirtoje sovietinės istoriografijos paveldui apmąstyti (Zenono Ivinskio skaitymai, 1995). Butkus vaizdžiai parodė, kaip Sovietų Sąjunga, teikdama finansinę paramą Lietuvos politinėms jėgoms, siekė pakeisti jos politikos ir ideologijos kryptį. Tai jau buvusi nebe diplomacija, o vienos šalies diversinis mėginimas manipuluoti kita. Butkaus pranešimas / straipsnis sukėlė platų atgarsį, iš dalies ir politinio atspalvio, kas neliko nepastebėta Rusijos apžvalgininkų ir istorikų²², nors, tiesą sakant, Butkaus atradimai Užsienio politikos archyve Maskvoje kur kas labiau inkriminavo estus ir ypač latvius nei lietuvius²³.

Viena vertus, tokie tyrimai gilino savikritinę tendenciją lietuvių istoriografijoje, kai buvo įvardijamos lemtingos (pražūtingos) Lietuvos politikos klaidos, pasiduodant sovietų intrigoms, vilionėms ar klastoms. Kita vertus, prasminis akcentas tokiais atvejais pasistumia iš prieškario taikingų santykių laikotarpio į trečiąjį mūsų temos laikotarpį (karas ir okupacija), nes šitaip atskleidžiama Lietuvos valstybės sunaikinimo priešistorė, kai slaptoji sovietų diplomacija bendradarbiavo ir derino veiksmus su vokiškąja, ypač Veimaro respublikos laikotarpiu²⁴.

3. Lietuvos valstybės sunaikinimas. Kitią savikritinės istoriografijos atmainą mūsų tema nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo epochos praktikuoja Liudas Truska. Savo gausiuose, dažnai poleminiuose, netgi provokuojančiuose

se straipsniuose jis plėtoja savo požiūrį į Lietuvos istoriją, kurį gal tiksliausia vadinti alternatyvistiniu. Pasak Truskos, visi svarbiausi Lietuvos / lietuvių politiniai sprendimai Antrojo pasaulinio karo metais buvę klaidingi, viską reikėję daryti atvirkščiai²⁵: 1939 m. patiems atsiimti iš Vokietijos užpultos Lenkijos Vilnių, 1940 m. birželį priešintis Raudonajai armijai, 1941 m. birželį nesukilti prieš Vokietijos užpultus sovietus, 1944 m. nepradėti partizaninio karo prieš grįžtančius sovietus. Tačiau apibendrindamas Nepriklausomybės laikotarpį savo programiniame straipsnyje jis fiksuoja: prosovietinė LR užsienio politikos orientacija „nebuvo istorinė klaida, nes tauta pasiekė savo didįjį tikslą – atgavo Vilnių. 1940 m. vasaros katastrofą – kapituliaciją ir valstybės išdavystę – nulėmė ne prosovietinė užsienio politika, o autoritarinio režimo vykdyta visuomenės depolitizacija, nepaprastas jos supriešinimas, gili moralinė tautos krizė“²⁶. Politiškai draugauti su SSRS buvę gerai, kultūriškai / strategiškai orientuoti į Rusiją buvę pragaistinga, tačiau dėl to kalti ne tai darę intelektualai ar politikai, o Smetonos režimas. Dėl tokių teiginių Truskos koncepcija atrodo kartu ir prosovietinė, ir antirusiška.

Paradigminių darbų apie valstybės žlugimo ir susovietinimo istoriją iki šiol nesulaukėme. Šiuo aspektu tyrimų padėtis Lietuvoje bemaž pasiliko 1989–1990 m. lygmens, o conceptualumu nė neįpusėję vytis išeivijos istoriografiją: paskelbta daugybė dokumentų, perleisti memuarai, nuo Sąjūdžio laikų įvairiomis progomis rąšomi faktografiškai skrupulingi, mažai besiskiriantys naratyvai apie Savitarpio pagalbos sutar-

²² Plg.: Лашкевич Н. Литовский президент Сметона получал доллары из Москвы // Известия. 1995 09 25.

²³ Butkus Z. SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940) // Darbai ir dienos. 1998, t. 7 (16), p. 141–160.

²⁴ Apie tai kalba: Kasparavičius A. Molotovo–Ribbentropo slaptyjų protokolų prielaidos ir ištakos // *Genocidas ir rezistencija*. 2000, Nr. 2 (8), p. 73–88; Butkus Z. Diplomatische Zusammenarbeit Deutschlands und der UdSSR in den baltischen Staaten 1920–1939. Lampertheim, 1999.

²⁵ Plg. straipsnių ciklą: Truska L. Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos // Kultūros barai. 2002, Nr. 1–4.

²⁶ Truska L. Kas traukė į Rusijos glėbį? Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais // Darbai ir dienos, t. 30: Lietuva diplomatijos kuluaruose, p. 45.

tį, okupaciją, aneksiją, sovietizaciją. Tačiau vien-
tiso ir teoriškai brandaus mokslinio veikalo apie
sovietų atliktą daugiaaukštę Lietuvos ir Baltijos
šalių likvidavimo operaciją nematyti. Užtat ne-
trūksta tos epochos pavaizdavimų meninėmis
priemonėmis: antai 2006 m. pavasarį į eterį bu-
vo paleistas efektingas Gražinos Sviderskytės ir
Arvydo Anušausko dokumentinis filmas su ins-
cenizacijomis „Šimtas paskutinių valandų“, o ru-
denį Alfonsas Eidintas išleido didžiulį, bet ny-
kų romaną „Ieškok Maskvos sfinkso“. Kaip to-
kią keistą situaciją paaiškinti: gal šia tematika
istorikai disponuoja pernelyg dideliu kiekiu ži-
nių, dokumentų, pirminių liudijimų, ir tokio per-
tekliaus neatitinka pernelyg trumpas nuotolis
laike? Kad ir kaip ten būtų, tačiau 1956 m. pasi-
rodžiusi tarptautinės teisės (taip pat ir sovieti-
nės jos traktuotės) šulo Boriso Meissnerio stu-
dija²⁷, atskleidžianti platų diplomatinį peripe-
tijų ir politinių įvykių vaizdą, palydimą skrupu-
lingo visų jo aspektų išnagrinėjimo teisiniu po-
žiūriu, iki šiol lieka nepralenkta.

**4. Sovietinis režimas: represijos ir pa-
sipriešinimas.** Šitokią tezę apie šiuolaikinių
karo ir sovietinės okupacijos laikotarpio tyrimų
„atsilikimą“ galima atremti kontrargumentu,
kad netikslinga atskirti Lietuvos sovietizacijos
istoriją nuo sovietmečio Lietuvoje istorijos. To-
kio skyrimo kaip tik ir atsakyta didžiojoje so-
vietmečiui skirtoje kolektyvinėje sintezėje²⁸. Ta-
čiau šis veikalas vargu ar laikytinas pavyzdine
Rusijos ir Lietuvos santykių studija. Iš tikrųjų
čia aprašomi įvykiai, pateikiamos procesų ap-
žvalgos, įvairios istorijos, vaizdeliai ir rekonst-
rukcijos iš to, kas 1940–1990 m. buvo ar vyko
Lietuvos teritorijoje. Bet pagrindinis veikėjas –
sovietinė vadovybė, Maskva, centras – šioje kny-

goje paprastai lieka neregimame antrame plane
(Lopatos studijoje tokia prieiga buvo laimikis, o
čia veikiau praradimas). Todėl (nors tai ir para-
doksalu) daug aiškesnį vaizdą apie sovietinių or-
ganų terorą prieš Lietuvos gyventojus susidary-
sime skaitydami atskiras, netgi specializuotas stu-
dijas²⁹. Žinoma, mūsų temai įdomesni tie veika-
lai, kurie ir sovietmečiu gali išskirti buvus *du*
veikėjus, pavyzdžiui, sovietų valdžią ir Katalikų
Bažnyčią³⁰. Ji Lietuvoje liko vienintelė iki galo
nesusovietinta institucija, ir nors nebuvo sava-
rankiškas politinis subjektas, su katalikybe (iš
dalies kaip su „buržuazinio nacionalizmo“ dva-
sios palaikytoja) komunistai kovojo iki pat pa-
baigos. Aiškiausias ir autentiškiausias Lietuvos
reprezentantas šiuo laikotarpiu buvo Lietuvos
diplomatinė tarnyba, išlaikiusi Lietuvos valsty-
bės tęstinumo tremtyje idėją. Ji, kaip ir kiti poli-
tiniai Lietuvos išeivijos centrai, susilaukė „nu-
šviečiančių“ istorinių tyrimų, tačiau sovietinė *po-
litika* lietuviškosios emigracijos atžvilgiu, – kas
mūsų temai būtų labai svarbu, – išskyrus keletą
straipsnių, rimtesnio įvertinimo nesulaukė.

Apie ginkluotą pasipriešinimą sovietų val-
džiai Lietuvoje 1944–1953 m. prirašyta gana
daug, tačiau dažnas tyrimas conceptualumu ar
įžvalgumu nusileidžia Juozo Lukšos-Dauman-
to, Adolfo Ramanausko-Vanago ar Liongino Ba-
liukevičiaus-Dzūko rašytiniams paliudijimams.
To nepasakysi apie dar sovietiniais metais išei-
vijoje pasirodžiusią Kęstučio Girmiaus studiją³¹.
Nors čia nepanaudoti neskelbti sovietinių archy-
vų dokumentai, teorinis pagrįstumas, lyginama-

²⁷ Meissner B. Die Sowjetunion, die baltische Staa-
ten und das Völkerrecht. Köln, 1956.

²⁸ Anušauskas A. ir kt. Lietuva 1940–1990: okupu-
tos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005.

²⁹ Anušauskas A. Lietuvių tautos sovietinis naikini-
mas 1940–1958 metais. Vilnius, 1996; Anušauskas A.,
Truska L., Petravičiūtė I. Sovietinis saugumas Lietuvoje
1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktū-
ra, personalas ir veikla. Vilnius, 1999.

³⁰ Streikus A. Sovietų valdžios antibažnytinė politi-
ka Lietuvoje 1945–1990 metais. Vilnius, 2002.

³¹ Girmius K. K. Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago,
1987.

sis istorinis karkasas, karo teisės išmanymas ir analitiniai gebėjimai daro šį veikalą sunkiai pralenkiama partizanų karo Lietuvoje istorija. Girtiausią liniją deramai pratęsia, kad ir kaip būtų keista, „neprofesionalių“ istorikų darbai: pavyzdžiui, Nijolės Gaškaitės nuosekli ir aiški apžvalga³² arba teisininko Bernardo Gailiaus poleminė studija³³, kurioje autorius iš tarptautinės teisės perspektyvos interpretuoja partizanų pasipriešinimą kaip Lietuvos karą su Sovietų Sąjunga. Bet kuriuo atveju šiame pasipriešinime ar kare lengviau apčiuopti *lietuviškąją* pusę, o štai sovietų pusę, su kuria kovojo partizanai ir kuri su jais kovojo kaip su „ginkluotu buržuazinių nacionalistų pogrindžiu“, šiandieniuose tyrinėjimuose Lietuvoje suvokiama pasklidai ir susilaukia tik atskirų monografijų³⁴.

5. Lietuvos valstybės atkūrimo ir SSRS subyrėjimo laikotarpio istoriografijoje vyrauja „liudytojų atsiminimai“. Pavyzdžiui, Lietuvos taptas politikos subjektu ir Rusijos stojimas / grįžimas į istorijos areną SSRS sąskaita vaizdžiai perteiktas Vytauto Landsbergio autobiografijoje³⁵. Kolektyvinę kompiliacinę grupės istorikų studiją „Lietuvos suvereniteto atkūrimas“ geriau apskritai nutylėti, užtat verta paminėti (dar vieno) teisininko – Dainiaus Žalimo studijas, skirtas Lietuvos valstybės atkūrimui³⁶. Bene svarbiausią mūsų temai veikalą parašė istorikas, kurį galima laikyti lietuviškosios istoriografijos at-

stovu, nors jis nei Lietuvos pilietis, nei tyrinėja jos istoriją. 1995 m. angliškai pasirodžiusios Alfredo Ericho Senno knygos dėmesio centre atsidūrė konfliktas tarp SSKP ir Lietuvos³⁷. Siužetas toks: pagrindinis istorijos veikėjas – Sovietiją ir partiją personifikuojantis Gorbačiovas – pradeda juodaisiais ir pralaimi, žaidimo viduryje praradęs iniciatyvą. Jis žaidžia nesąžiningai, ilgai niui neprotingai, lemiamu momentu sulaužo taktikas žaidimo taisykles. Vis dėlto Sennas Lietuvos išsilaisvinimo procesą pavaizdavo kaip iš esmės priklausomą nuo gana atsitiktinio SSRS žlugimo. Kitokią perspektyvą savo magistro darbe „Lietuvos revoliucija“ pasiūlė jau visai ne Lietuvos istoriografijos atstovas, austrų politologas Friedrichas Salzmannas³⁸. Trijų pagrindinių aprašomos istorijos veikėjų – Lietuvos, Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų – derybas jis išanalizavo pasitelkdamas racionalaus pasirinkimo ir žaidimo teorijas.

6. Rusijos ir Lietuvos santykiai po 1991 m. kur kas labiau domina politologus nei istorikus, tačiau keletą žodžių verta pasakyti ir apie tai. Pagrindinės istorinės temos čia, be abejo, yra Rusijos kariuomenės išvedimas ir su tuo susijusios Lietuvos ir Rusijos derybos³⁹, taip pat Karaliaučiaus srities problema. Gvildenant pastarąją aiškiai išsiskiria Lopata, savo straipsniuose ir studijoje „Įkaito anatomija“⁴⁰ susitelkiantis į srities geopolitinio kodo diagnostiką ir (re)konstrukciją.

³² Gaškaitė N. Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai. Vilnius, 1997. ²2006.

³³ Gailius B., op. cit.

³⁴ Starkauskas J. Čekistinė kariuomenė Lietuvoje (1944–1953). Vilnius, 1999; Starkauskas J. Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953). Vilnius, 2001.

³⁵ Landsbergis V. Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija. Vilnius, 1997.

³⁶ Žalimas D. Lietuvos Respublikos atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę. Vilnius, 1997. Žalimas D. Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės. Vilnius, 2005.

³⁷ Senn A. E. Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje. Vilnius, 1997.

³⁸ Salzmann F. Die litauische Revolution. Eine Analyse der entscheidenden Verhandlungen im litauischen Unabhängigkeitsprozess. Diplomarbeit, Universität Innsbruck, 2001. Dalinė prieiga prie darbo įvado: <http://www.diplomarbeiten24.de/vorschau/4612.html>

³⁹ Stankevičius Č. Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos. Vilnius, 2002; Surgailis G. Rusijos kariuomenės išvedimas. 1990–1993. Vilnius, 2005.

⁴⁰ Lopata R. Įkaito anatomija. Kaliningrado jubilėjaus byla. Vilnius, 2006.

Kaip tik su „geopolitinio kodo“ problematika susijęs ir vienas brandus sintetinis veikalas⁴¹. Suprantama, čia daugiau svarstomos ir sveriamos ateities, taip pat Lietuvos ir Rusijos santykių perspektyvos, taigi ateities politikos „darymo“ motyvas knygoje išplėtotas labiau nei praeities politikos paaiškinimas. Kita vertus, Rusija čia nėra pagrindinė veikėja, o Lietuva suvokiama kaip Baltijos šalių dalis. Ir vis dėlto šiame veikale turbūt nuosekliausiai iš visų lietuvių autorių tyrimų pažvelgiama į Rusijos ir Lietuvos santykius kaip viso XX a. problemą. Nors geositorinė ir geopolitinė knygos ir skirtingu būdu bei nevienodu mastu aiškina ir pasitelkia istorinę „medžiagą“, ši studija gerai parodo, kaip griežtą teorinį modelį galima pritaikyti tarpvalstybinių santykių istorijai interpretuoti. Kita vertus, net ir aiškiai nuo istorinio gilinimosi į Rusijos ir Lietuvos santykius atsiribojantis ir į (ateities) „politikos darymo“ perspektyvas susitelkiantis autorius neranda tinkamesnio abiejų valstybių santykių apibūdinimo nei „diplomatinė aporija“⁴², taigi (protu) neišsprendžiamas prieštara-vimas...

Post Scriptum

Pabaigai – trys bendros pastabos apie Lietuvos ir Rusijos santykių XX a. lietuviškosios istoriografijos pamatines ribas, šiandienos tendencijas ir iššūkius.

1) Mūsų temos klausimais galima konstatuoti *mokslinės* („akademinės“, „profesionalios“, „analitinės“, „kritinės“...) ir *nemokslinės* („publicistinės“, „mėgėjiškos“, „meninės“, „politizuotos“...) istoriografijų konkurenciją, varžymąsi ar

net konfliktą. Prie pirmosios galėtume priskirti kliojamąsi kritiniu tyrimu (taigi metodiškai nepasitikėjimą pirminiais, pirmiausia naratyviniais šaltiniais), antrosios – rėmimąsi vienokia ar kiotokia (at)mintimi (taigi principinį pasitikėjimą savos ar svetimos patirties reprezentacijomis). Tačiau kadangi visą XX a. Lietuvos ir Rusijos santykiai (ir „tikrovės“ – įvykių, situacijų, procesų, ir „reprezentacijų“ – dokumentų, atminties, diskurso plotmės) klostėsi (pro-, anti-, post-) sovietiško sąlygomis, tai metodinio grynumo ar idealistinio principingumo siekiai rašant jų istoriją yra utopiniai. Tad ar „mokslinių“, ar „nemokslinių“ kelių pasuktų vieno ar kito klausimo tyrimas, jį išdėstant teks griebtis ir rekonstrukcijos, ir konstrukcijos. Vaizduotė gali tapti bet kurios krypties istoriografijos ir stiprybe, ir silpnybe priklausomai ne nuo „metodo“, o veikiau nuo tikslo, kuriam tarnauja: ar siekiama suprasti praeitį ir nesibijoma tiesos, ar ieškoma politinės naudos ir stengiamasi sugniuždyti dabartinius priešininkus. Lietuvos istoriografijoje vis dėlto nusveria pirmasis tikslas, o kas vyrauja, pavyzdžiui, Rusijoje pasirodantiuose istoriniuose veikaluose, neverta turbūt nė sakyti...

2) Pirmaisiais Nepriklausomybės metais stipri ir ryški diplomatinės politinės istorijos linija („Laurinavičiaus mokykla“) su laiku nunyko, – tai sąlygojo Rusijos užsienio reikalų archyvo užsivėrimas, naujų temų, madingų teorijų iškilimas, socialinių mokslų prestižo sustipėjimas humanitarinių sąskaita. Tam tikra prasme diplomatinę liniją iš naujo brėžia geopolitinės istorijos interpretacijos linija, kurios laikosi, pavyzdžiui, tie patys Laurinavičius ar Lopata. Lietuva abejotina, ar geoistorijos ir geopolitikos teoriniai instrumentai yra tinkamiausi Lenino, Stalino ar Gorbačiovo užsienio politikai paaiškinti, tačiau rimtas šiuolaikinių Rusijos ir Lietuvos santykių interpretacijas be jų būtų sunku net išvaizduoti. Kita mūsų temos istoriografijos ten-

⁴¹ Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N. Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. Vilnius, 2005.

⁴² Vitkus G. Diplomatinė aporija: tarptautinė Lietuvos ir Rusijos santykių normalizacijos perspektyva. Vilnius, 2006.

dencija išlieka nepakitusi visus 15 metų, kartu tęsdama išeivijos ir net prieškario tradicijas – tai tarpvalstybinių santykių tyrimas, išryškinant teisinį aspektą: tarptautinė (+ humanitarinė ar baudžiamoji) teisė kaip istorinio supratimo rėmai; svarbiausi teisiniai dokumentai kaip kontekstinio istorinio tyrinėjimo objektas; netgi teisinis praeities nusikaltimų ar neteisybės įvertinimas buvo ir lieka šiuolaikinės Lietuvos istoriografijos arsenale.

3) Su tuo pertekliniu neteisybės, netiesos ir neteisėtumo likučiu XX a. Rusijos ir Lietuvos santykiuose susijusi ir paskutinė pastaba. Neįvykęs atviras ir tarptautinis teisinis ar bent moralinis komunizmo epochos įvertinimas ne tik sukelia sudėtingų politinių ir sociopsichinių⁴³ problemų, bet ir apsunkina istorinių tyrimų pastangas geriau suprasti praeitį. Mat neadekvačiai tyrinėjimo objektą ir pagrindines sąvokas apsisibrėžę istorikai, kalbėdami apie „istorinę tikrovę“, klaidžioja migloje. Nagrinėjant mūsų temą dėl to kyla bent pora rimtų problemų. Pirmoji susijusi su daugumos (ypač „senoms nacijoms“ priklausančių, o tokios nacijos yra ne tik britai ar prancūzai, bet ir lenkai, rusai bei lietuviai...) istorikų mėgstama lengvabūdiška *istorizacija*: mūsų atveju sovietinė epocha Rusijos istorijoje suprantama kaip be pertrūkio tęsianti carinę Romanovų epochą ir be pertrūkio tęsiama dabartinės demokratiškai autoritarinės epochos. Todėl ir kalbėdami apie sovietmetį Lietuvoje istorikai regi „eilinę“ rusifikaciją, ir atsainiai konstatuoja „paviršutinę“ ideologizaciją. Šitaip žiūrint *homo sovieticus*, posovietinė sąmonė atrodo tik fikcija... Norint giliau ir adekvačiau pažinti šią iš tiesų unikalią epochą, vertėtų pasitelkti totali-

tarizmo konceptą (nebūtinai konkrečias teorijas), kuris tyrinėjant bet kurį to laikotarpio aspektą (miestų statymą, kovą su Bažnyčia, vaikų auklėjimą, paskyrimų į darbą praktikas) verstų išlaikyti galvoje klausimą: o ko gi tuo buvo siekiama, kokie čia buvo komunistų tikslai? Sovietinio laikotarpio istoriją rašyti nemažant – neperspektyvu, nes ta istorija buvo daroma „pagal planą“, taigi su mintimi, dažnai – su nepakeliamu jos pertekliumi... Antroji problema kalbant apie XX a. istoriją pirmiausia kyla iš „nacionalistinio prietaro“: Lietuvos istorija pernelyg lengvai sutapatinama su lietuvių istorija. O kai atspirties tašku pasirenkama *pasyvi* tauta, tai ir neįžvelgiama esminio skirtumo, koks „režimas“ ją valdo – savas ar svetimas, jei tas režimas nėra tautos „pasirinktas“ (populiarius pavyzdys – smetoniškų seimų ir Liaudies seimo paralelės). Kita vertus, mąstoma taip: jei režimas „svetimas“ (rusiškas), bet dauguma jį vykdančiųjų „savi“ (lietuviai), tai kodėl turime „išmesti“ sovietinį laikotarpį iš Lietuvos valstybės istorijos? Lietuva ir „prie lenkų“, ir „prie caro“, ir „prie Smetonos“, ir „prie „Tarybų“, ir „prie Landsbergio“ liekanti Lietuva, nes – *lietuviška*. Tokį mąstymą, kalbant apie moderniosios Lietuvos istoriją, galbūt teisingiausia vadinti nacionalkomunistiniu, nes jis (*svetimųjų engiamą*) tautą „apdovanoja“ (*išnaudojamos*) liaudies galiomis ir paskelbia tikroju istorijos herojumi – vietoj valstybės. Išties, nacionalkomunizmas yra pagrindinė dabartinės Rusijos *politinė* bėda, o Lietuvos ji yra (tegu ir nebe didžiausia) istorijos suvokimo ir rašymo bėda. Šios bėdos, kaip ir politinės tikrovės atveju, nepadės įveikti jokios teorijos – nebent žmogaus (kaip *zoon politikon* ir moralinio subjekto) laisvės pripažinimas ir gyvenamoje politinėje dabartyje, ir tiriamoje istorinėje praeityje.

⁴³ Žr. Gailienė D. (sud.). Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai. Vilnius, 2004.

RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND LITHUANIA IN THE CONTEMPORARY LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY

Nerijus Šepetyš

Summary

It is impossible to imagine the 20th century in the history of Russian and Lithuanian relations without the "soviet power" brought on the bayonets of the Red Army. Lithuania successfully fended off the bayonets' thrust in 1918–1919, however these bayonets subdued Lithuania with insidiousness and constraint in 1940 and by force and violence in 1945 but in 1991–1993 these bayonets left Lithuania taking away the memory of soviet power.

Thus, the *historical* research on the Russian Lithuanian relations is in permanent difficulty and especially because of memory, forgetfulness or even purposive historical policy. The situation of Lithuanian historiography considering the aspect of political and scientific freedom is obviously better than the one in Russia although Lithuanian historians have not produced many substantial works on the 20th century interstate relations. The most important works are devoted to the state's foundation and the interwar period. Scientific works by Č. Laurinavičius, R. Lopata, A. Kasparavičius, Z. Butkus and by other historians written during the first decade of independence prove the existence of a strong school of diplomatic historiography. During the last five years the trend of diplomatic historiography has been gradually replaced with the fashion of geopolitical interpretations, which are partly spread by former historians of diplomacy (Č. Laurinavičius, R. Lopata). Concentration on legal aspects of

the 20th century Lithuanian Russian relations could be determined as a constant tendency in Lithuanian historiography. This tendency is strengthened by the fact that communist era has never been legally or morally evaluated on the international scale.

It should be pointed out that historical research on occupation, repressions and anti-Soviet resistance seldom oversteps the factographic limits and it is difficult for the authors working in this field to perceive their "material" through a prism of relations between two political subjects (the USSR and Lithuania). According to present historians it was only the Lithuanian nation that suffered all misfortunes or changes related to the soviet occupation. The concept of Lithuanian state usually falls out of such historiography or appears in a remote place (Lithuania in 1940–1990: history of occupied Lithuania).

The situation of historical research during the last twenty years on the Lithuanian Russian relations and especially on the collapse of the USSR and liberation of Lithuania is the most dynamic and the most complicated at the same time.

The historiographical fashion for professional Lithuanian historians is imposed by the memoirs of the political figures of that time, overviews and analysis of journalists, lawyers and politologists, not to mention the works by foreign historians (A. E. Senn, F. Salzmann, B. Christophe).

Įteikta 2007-04-02

Parengta skelbti 2007-05-04